

Ірина Погребинська

МИНУЛЕ У СУЧАСНОМУ:
МУЛЬТИКУЛЬТУРНІ ТЕНДЕНЦІЇ
У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ І БАЛТІЇ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено особливості формування традицій і практики мультикультуралізму в період напередодні і під час національно-демократичних революцій у країнах Центрально-Східної Європи і Балтії. Огляд ідеологічних настанов і політичних практик окремих частин політичного спектра України, Білорусі і Литви дозволяє дійти висновку, що на початку ХХ ст. у регіоні формувалася «моралістичний» тип мультикультуралізму. Його носіями виступала інтелектуальна політична еліта, яка підтримувала ідею гармонічної взаємодії етнічних і культурних груп і вважала національне рівноправ'я одним з ключових факторів демократизації суспільного життя.

Iryna Pohrebynska The past in the present: multicultural tendencies in the East European and Baltic countries in the first quarter of the 20th century. The article assesses peculiarities of multi-cultural practices in the period before and during national-democratic revolutions in the Central-Eastern Europe and Baltic States. The author focuses on the three countries, which don't bore a distinctively positive connotation with this phenomenon: Ukraine, Belarus and Lithuania. The analysis of ideology and political practices of certain parts of political spectrum let the author to conclude that there was an onward movement to moralistic pattern of multiculturalism in the countries under consideration. It was intellectual elite who supported the idea of ethnic and cultural interaction and regarded national equality as the keystone of democratization.

Термін «мультикультуралізм» з'явився у суспільно-політичному лексиконі у другій половині ХХ ст. Під цим поняттям розуміється не тільки терпимість стосовно культурного розмаїття, але і «вимога законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп»¹. Поєднання дескриптивних і нормативних підходів надає можливим визначити мультикультуралізм як стан, процеси, погляди і політику етнофрагментованого суспільства, «орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного

розмаїття, культурний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні»².

Сучасна політична думка приділяє значну увагу розробці теоретичних і практичних аспектів мультикультуралізму³, вважаючи його одним з перспективних шляхів подолання міжетнічної напруги у полікультурних країнах. Теоретики питання виокремлюють три основні типи мультикультуралізму: «моралістичний», «постмодерністський» і «фундаменталістський». Дієвий аспект мультикультурного дискурсу поширюється за рахунок трьох форм практичної політики: мультикультурної освіти, автономії, мультинації⁴. Класичними зразками мультикультурної політики вважаються Індія, Канада⁵, Австралія⁶, у яких мовне і релігійне розмаїття закріплено на рівні основних законів.

Дещо менш уваги приділяється вивченню історії мультикультуралізму в країнах Центрально-Східної Європи і Балтії⁷. Їхня етнополітична ретроспектива звикло ототожнюється з концептом етноцентризму (як на державному, так і на ідентифікаційно-груповому рівні). Це імпліцитно маргіналізує ідейно-політичні і гуманістичні надбання регіону, звужує сутність процесів, що відбувалися там у першій чверті ХХ ст. Мета пропонованої статті: дослідити і проаналізувати особливості формування традицій і практики мультикультуралізму у період напередодні і під час національно-демократичних революцій у означеному регіоні. Об'єктом дослідження є ставлення і політика українських, білоруських і литовських національних партій і урядів щодо єврейської національної меншини.

Одним з напрямів діяльності Революційної української партії була побудова стосунків з представниками неукраїнських національних груп. Починаючи з 1903 р., у партійній пресі регулярно друкувалися статті з єврейського питання. На сторінках «Доброї новини», «Селянина», «Праці» категорично засуджувалися погроми, висувалися гасла спільної боротьби проти тих, хто підбурює селянство на погромні дії⁸. У 1903 р. була опублікована стаття Д. Антоновича, в якій обґрунтовувалася необхідність налагодження контактів з Бундом⁹. «Новий курс», запропонований партії М. Поршем, який створив інтелектуальний міст між концепцією прав меншин і концепцією національної автономії¹⁰, поглибив ідейну близькість з Бундом. Співпраця на локальному рівні¹¹ активізувалася в період революції 1905–1907 рр.¹² Під час виборів до Другої державної думи спостерігалася тісна взаємодія між Бундом

і Українською соціал-демократичною спілкою, ідеологія якої поєднувала «соціал-демократичний ідеал з національним аспектом»¹³.

На початку ХХ ст. безумовна першість у середовищі українських інтелектуалів належала ідеї федералізації Російської імперії¹⁴. М. Грушевський разом з тим не виключав можливості існування в її структурі культурно-національної (персональної) автономії для інших народів України¹⁵. Погляди представників Української демократично-радикальної партії¹⁶ знаходили відгук серед єврейської ліберальної інтелігенції. Під час виборів до Першої державної думи УДРП разом з кадетами і Союзом для досягнення повноправ'я євреїв у Росії увійшли у спільний блок у Києві, Чернігові, Полтаві, Херсоні і Одесі¹⁷. Завдяки цій тактиці українці набули надзвичайно широкого представництва у парламенті¹⁸. Центром взаємодії ліберальних кіл був Київ, у якому до політичної співпраці згодом приєдналися активісти сіоністських організацій¹⁹. Варто уваги, що на початку 1900-х рр. єврейсько-українські політичні контакти значно поступалися відносинам у культурній сфері²⁰. «Як міські жителі, — згадував відомий громадський діяч А. Марголін, — євреї не багато знали про українське питання і не могли передбачити реальну силу і важливість цього руху...»²¹.

Українська-єврейська політична взаємодія посилилася після демократичних перетворень початку 1917 р. Єврейські соціалістичні партії активно інтегрувалися в український політичний процес. Навесні 1917 р. єврейські соціалісти становили чотири відсотки від загальної кількості делегатів Центральної Ради²² і чверть складу Малої Ради²³. Першим кроком до народження єврейської національної автономії було створення інституції віце-секретаріату — представницького органу національних меншин²⁴. На початку жовтня були розроблені основні завдання єврейського віце-секретаріату в галузі культури і освіти, а саме: «...дбати про піднесення шкільної і позашкільної освіти на рівень, що відповідатиме педагогічним вимогам та єврейській і всесвітній культурі сучасності, ... забезпечити законодавчим шляхом права єврейської мови в громадянському та політичному житті нарівні з правами інших мов країни»²⁵.

У січні 1918 р. після прийняття Закону про національно-персональну автономію було створено міністерство з єврейських справ. 28 квітня в останні хвилини існування Центральної Ради було проголошено Конституцію УНР, до якої включено повний текст закону про національну автономію. «...Восьмий розділ, який

повторював слово в слово закон від 9 січня, був також ухвалений ... а потім була оголошена перерва ... яка й досі не закінчилася, і проект закону щодо Передпарламенту і Єврейських тимчасових зборів ще очікує, коли єврейська демократія повернеться до своєї праці»²⁶. У період гетьманату закон про національно-персональну автономію було скасовано²⁷.

10 грудня 1918 р. від імені Директорії було проголошено відновлення чинності національно-персональної автономії меншин²⁸. Призначення на посаду міністра з єврейських справ представника Поалей-Ціон було свідченням того, що український уряд віддав перевагу соціалістичному крилу єврейського політичного табору²⁹. «... Знову відновлена національно-персональна автономія, — зазначалося у програмі нового міністра з єврейських справ А. Ревуцького. — Існує Міністерство з єврейських справ. Віднині єврейський народ в Україні має можливість повного здійснення своїх прав на власну мову і культуру, на автономне упорядкування свого внутрішнього життя»³⁰.

Поряд з діяльністю у галузі освіти міністерство розгорнуло роботу з відбудови місцевої мережі органів національної автономії. Зміна політичної обстановки унеможливила проведення нових виборів до громад, але їхні правові основи були закладені. 12 лютого 1919 р. у Вінниці Радою міністрів було ухвалено «Закон про кагальне управління». Він містив Статут органів місцевого єврейського самоврядування, кагальних рад і управ, податковий порядок тощо. Проект закону був вироблений ще Національним Секретаріатом, але міністерство внесло до нього значні зміни. З них варто відзначити відокремлення суто релігійних функцій від діяльності громад, які, таким чином, остаточно визнавалися як світські органи самокерування³¹.

1919 рік став не тільки періодом короткого розквіту планів і очікувань єврейської автономії, але і роком її фактичного закінчення. З поразкою української революції «прийшов автоматично кінець жидівської автономії»³². Хвилі єврейських погромів, що прокотилися Україною у 1919 р., залишили про автономію «хіба що туманні спогади як про щось світле, що потонуло в темному страху й стражданні, спогади, що збереглися в народній пам'яті від погромної доби, котра у парадоксальному збігу обставин зійшлася з будівлею автономного національного життя»³³.

Взаємозалежність між єврейським політичним самоврядуванням і глибиною національно-державних перетворень простежується

і на прикладі долі єврейської автономії в Білорусі. Втім, за наявності загальних закономірностей процес перетворення єврейського загалу на суб'єкт політичної діяльності мав свої особливості, пов'язані рівною мірою з факторами зовнішнього порядку і специфікою білоруського національного дискурсу. До особливостей єврейсько-білоруських політичних контактів слід віднести їх мультикультурну спрямованість у духовно-політичному вимірі і обмеженість вузьким колом осіб, які тою чи іншою мірою поділяли погляди віленських крайовців, у вимірі організаційному.

Лідери білоруського політичного проекту наголошували, що під час розробки політичної стратегії буде врахована полікультурна і багатоконфесійна соціальна структура Білорусі. Вимога надати рівні права всім народностям, «...» які живуть на одній землі»³⁴, містилася у політичній частині програми першої білоруської національної партії — Білоруської соціалістичної громади (БСГ) і була підтверджена Другим з'їздом БСГ у 1906 р.³⁵ На конференції національно-соціалістичних організацій Росії (1907 р.) керівники БСГ підтримали рішення про розробку законопроекту про обласну і національно-територіальну автономію і разом з тим ухвалили ідею культурно-національної автономії³⁶.

Намагання провідних білоруських діячів донести свої погляди до широкої єврейської спільноти реалізувалося у Вільно, яке було духовним і політичним центром білоруського, литовського і єврейського національних рухів. Відгуком на принципову громадянську позицію, яку протягом десятиріччя займала білоруська політична еліта, стало запрошення одного з провідних білоруських ідеологів Антона Луцкевича виступити на сторінках журналу «Ді їдише вельт» («Єврейський світ»). Цей щомісячник виходив мовою їдиш за редакцією публіциста і критика, активного члена партії сіоністів-соціалістів Ш. Нігера. У 1913 р. у двох номерах журналу під рубрикою «Наші сусіди» була надрукована стаття А. Луцкевича «Національне відродження білорусів»³⁷, в якій він надав розгорнутий огляд громадсько-політичних сил білоруського соціального простору. У своєму аналізі, викладеному у термінах того часу, Луцкевич наблизився до сучасного розуміння ключових принципів мультикультуралізму — толерантного ставлення до ідентичності «Іншого». Критикуючи інспіровані російським урядом спроби згуртувати білорусів як на основі католицизму, так і навколо великоруської ідеї, автор підкреслював їхню юдофобську спрямованість і назвав такі течії «чужими у ідейному смислі для білорусів»³⁸.

Вірогідність єврейсько-білоруського об'єднання на «автономній платформі» значно підвищилася після лютневої революції в Росії. Вимога щодо національно-персональної автономії для національних меншин містилась у проекті програми Білоруської соціалістичної громади 1917 р.³⁹ Представник єврейської національної групи Єфройкін, виступаючи на демократичній нараді народів Росії, здобув підтримку делегатів, серед яких білорусів представляли Й. Воронко та Д. Жилунович⁴⁰, коли підкреслив необхідність вирішення національного питання на ґрунті «територіальної і національно-персональної автономії»⁴¹.

Документи 1-го Загальнобілоруського з'їзду, який був проведений у грудні 1917 р., демонструють відсутність ознак етноцентризму. Наприкінці 1917 р. Виконавчий комітет Ради у зверненні «До усього Народу Білоруського» з приводу скликання з'їзду підкреслив, що «у межах автономної Білорусі всі інші народності мають користуватися національно-персональною автономією»⁴². Виконавчий комітет Ради склався з 17 осіб, п'ятеро з яких представляли російську, литовську, польську і єврейську (Гутман і Зарубавель) національні меншості Білорусі⁴³. 21 грудня Виконавча Рада прийняла постанову про доповнення свого складу «представниками селян, робітників і солдат пропорційно їхньої чисельності і пропорційним представництвом національних меншин краю у особі їхніх соціалістичних партій»⁴⁴. Підтвердження готовності білоруського уряду надати національним меншостям національну автономію містилося у першому «зовнішньополітичному» білоруському виступі — меморандумі білоруської делегації у Брест-Литовську (січень 1918 р.), де говорилося: «Національні меншості мають на Білорусі національно-персональну автономію»⁴⁵.

9 лютого 1918 р. Виконавчий Комітет Ради, доповнений «представниками революційної демократії національних меншин», оголосив себе тимчасовою владою у Білорусі⁴⁶. Перша Установча грамота націлювала білоруський народ на необхідність повного самовизначення, а національні меншини — на національно-персональну автономію⁴⁷. Друга грамота, видана 9 березня 1918 р. за участю представників російських, єврейських і польських соціалістичних партій, уже більш поширено трактувала це право, додаючи до нього і мовне рівноправ'я⁴⁸. Варто зазначити, що тексти обох грамот було надруковано мовами білоруською та їдиш⁴⁹.

Ідеї національної злагоди не були популістським маневром. Це стає зрозумілим з переліку невідкладних заходів Ради. Серед

завдань, які належало вирішувати негайно, уряд БНР вважав мовне питання і задоволення культурних потреб національних меншин. У квітні 1918 р. Народний Секретаріат схвалив постанову, згідно з якою білоруська оголошувалася державною мовою республіки. Поряд з цим, постанова зазначала, що національним меншостям дозволено користуватися своєю мовою у офіційних зносинах з державними установами. Крім того у «Тимчасовому наказі місцевим Білоруським Радам» вказувалося, що вони повинні «доповнити свій склад представниками інших народностей краю, згідно з їхньою чисельністю у окрузі»⁵⁰.

Характерні риси білорусько-єврейських політичних відносин означеного періоду лежать у двох площинах: зовнішній, організаційній і «внутрішній», яка стосується змісту й інтенцій співробітництва. На зовнішньому плані виділяється декілька моментів: синхронізація (у історичному вимірі) політичних заяв щодо єврейської національної автономії; відсутність спільного досвіду політичних акцій; регіональна локалізація стосунків, виключно елітарний характер співпраці за обмеженої кількості політичних акторів. Ініціативно-суб'єктний тип формування білорусько-єврейських політичних відносин зумовив їх внутрішню специфіку, аксіологічним центром якої була підкреслена взаємна толерантність і відсутність ознак патерналізму з боку білоруських політиків. Ідея єврейської національної автономії відповідала світоглядним настановам і політичним цілям білоруської національної еліти і була однією з складових білоруського національного проекту.

Литовські, польські, білоруські і єврейські політичні сили на теренах Північно-Західного регіону Російської імперії мали своє власне бачення майбутнього, специфічні національні концепції. Наголос на «етнічності»⁵¹ у планах литовських ідеологів не означав остаточну відмову від інших можливих варіантів державного устрою майбутньої Литви. Діяльність представників окремих політичних партій і рухів щодо налагодження контактів з білоруськими, польськими і єврейськими політичними силами показала, що традиції «історичної» Литви залишилися як в ідеології, так і в політичній практиці.

Своє бачення політичної перспективи регіону продемонстрував М. Ромер. Сутність рішення полягала у тому, що завданням на найближче майбутнє є «впровадження співіснування національних і культурних елементів регіону і Вільно на основі загального громадянського принципу, без порушення національної і культурної

ідентичності...»⁵². В період з 1906 по 1914 р. погляди крайовців підтримували не тільки полонізовані представники литовської шляхти й інтелігенції. Саме у цьому русі спостерігається поєднання інтересів демократичних сегментів литовських і єврейських політиків. Як зазначав у своєму щоденнику М. Ромер, усі зусилля було спрямовано на те, щоб одночасно з посиленням національної самосвідомості націй поширити сприйняття громадянської регіональної єдності⁵³. Крайовці на чолі з Ромером здійснили низку організаційних заходів у цьому напрямі, намагаючись створити литовську секцію Союзу автономістів і федералістів. Їхня діяльність не мала успіху з причини різних поглядів на «етнічну» та «історичну» концепції литовської автономії. Разом з тим, у партійній програмі ЛДП відзначалося, що громадянське суспільство має бути побудоване на принципах «широкої демократичної автономії етнічної Литви зі сеймом у Вільно, обраним на принципах загального і рівного голосування без всілякої дискримінації за ознаками статі, релігії, походження або національності...»⁵⁴. Представники литовської інтелігенції виявляли інтерес до міжнародного співробітництва ні тільки у литовськомовній пресі. Презентацією полікультурних тенденцій литовської соціал-демократії стала і польськомовна газета «Echo» за редакцією відомого громадського діяча М. Біржішки. На сторінках «Echo» публікувалися огляди сучасних політичних тенденцій у литовському, польському, білоруському і єврейському національних рухах. У 1906 р. на її сторінках було надано місце представнику Бунду, який виступив зі статтею «Робітник-єврей»⁵⁵.

Утім, зацікавленість литовського політикуму в участі національних меншин у процесі литовського державотворення не виходило за рамки публічних дискусій, а на партійному рівні обумовлювалося передусім концепцією Литовської держави в її етнографічних межах.: «Питання про створення Литви мають вирішувати литовці, а не меншини, — писав теоретик напряму П. Клімас. — Вона (... етнографічна концепція) є найбільшою перемогою цього принципу»⁵⁶. Скликана 1 серпня 1917 р. у Вільнюсі Рада складалася виключно з етнічних литовців⁵⁷. З приводу відсутності на засіданні євреїв були надані такі роз'яснення: «...Євреї, крім того, мають на меті тільки свої власні інтереси і хочуть приєднатися до Росії, ... євреї не зацікавлені у литовській незалежності. Тим не менш, права меншин у новоствореній литовській державі мають бути захищені»⁵⁸.

Патерналістський підхід лідерів литовського руху мав мало спільного з політичними ідеалами народів Литви. 29 жовтня на мітингу єврейських партій і організацій було ухвалено резолюцію з приводу необхідності поширення національного спектра Тариби. В документі говорилося: «...тільки державні діячі, які будуть свідомо обрані з-поміж усіх національностей Литви, зможуть розпочати справжнє самоуправління...»⁵⁹ Опинившись перед загрозою делегатимізації національного представництва, Тариба розпочала переговорний процес з представниками національних меншин⁶⁰.

Шлях єврейської громади назустріч литовцям був далеко не стрімким. Остаточну крапку у цьому питанні було поставлено на першій загальній конференції сіоністських організацій Литви. У резолюції «Про політичну ситуацію» конференція висунула вимогу про визнання євреїв нацією і надання їм персонально-національної автономії. Щодо перспектив єврейсько-литовського співробітництва конференція ухвалила декларацію «Про Литву», яка, вітаючи незалежність країни, висувала, разом з тим, низку вимог стосовно національного, зокрема єврейського, представництва в органах влади. В документі говорилося: «...б) Тариба підтверджує, що вона гарантує пропорційне представництво для всіх національностей країни; в) Тариба підтверджує, що вона не перешкоджатиме проведенню єврейської конференції в Литві, яка буде важливим органом нашої національно-персональної автономії в Литві»⁶¹.

Невдовзі після завершення конференції Тариба схвалила рішення про прийняття до її складу трьох кандидатів від сіоністської організації. У першому бюлетені коаліційного уряду (грудень 1918 р.) зазначалося, що Тариба визнала євреїв найбільш важливою меншиною Литви і надає їм повні політичні права і культурну автономію⁶². З нагоди приєднання євреїв до Тариби її перший президент А.Сметана наголосив: «...Я стверджую, що литовські групи, об'єднані у Тарибі, хочуть мати демократичну Литву, де всі національності і релігії мають рівні права...»⁶³

У серпні 1919 р. Комітету єврейських делегацій у Парижі було передано офіційного листа щодо ситуації у Литві, який увійшов в історію за назвою Паризької декларації. Від імені литовського уряду і зі «згоди єврейських представників»⁶⁴ стверджувалося, що євреям надаються всі громадянські і національні права, створюється міністерство для єврейських справ; євреї мають право вільно користатися своїми мовами (ідиш та івритом) в публічних заходах,

в печаті, театрі, школах, під час складання юридичних актів, у суді і державних інстанціях. Національною мовою є литовська, яку євреї також зобов'язані розуміти; її треба вивчати у школах. Ніхто не повинен порушувати право євреїв святкувати шабад та інші свята, рабини користуються рівними правами зі священниками інших конфесій; євреї автономно керують своїми внутрішніми справами — релігійними, добродійними, соціальної допомоги, освіти, взагалі духовної культури. Органами єврейської автономії є місцеві громади і їхній союз, які вважаються органами державної влади. Рішення, що ухвалюються органами автономії, є обов'язковими для всіх євреїв. Ці органи мають право обкладати окремими податками членів громад. Литовський уряд надає євреям такі ж дотації, як і іншими національним меншинам, пропорційно кількості населення. Єврейська автономія має бути визнана Конституцією⁶⁵.

Перший період формування незалежної Литовської республіки завершився перемогою державотворчої моделі, яка базувалася на принципах політичної нації. Дві міноритарні групи — євреї і білоруси, політична еліта яких підтримала концепцію *держави націй*, здобули право пропорційного представництва в державних інституціях новоствореної держави, широкі демократичні права і можливість реалізації проектів національно-культурної автономії.

Огляд ідеологічних настанов і політичних практик окремих частин політичного спектра України, Білорусі і Литви дає можливість зробити такі висновки:

На початку ХХ ст. у регіоні формувався «моралістичний» тип мультикультуралізму: його носіями виступала інтелектуальна політична еліта, яка підтримувала ідею гармонічної взаємодії етнічних і культурних груп і вважала національне рівноправ'я одним з ключових факторів демократизації суспільного життя. Світоглядною основою міжнаціональної співпраці була інтегративна ліберальна ідеологія.

Формами політичної підтримки етнічно структурованого суспільства були задекларовані мультинація і культурно-національна автономія, а остання була проголошена і легітимізована законодавчими органами новоутворених держав. Таким чином автономія існувала у політичному просторі як принцип делегування етнічній спільноті публічною владою повноважень і ресурсів для підтримки культурного різноманіття і як структура, що була створена для функціонування у відповідності з цим принципом.

Мультикультурні аспекти політичних дискурсів України, Білорусі і Литви не тотожні. До спільних рис (зі збереженням кількісної різниці) слід віднести здебільшого риторичні аспекти, а саме: способи виробництва і репрезентації ідей, об'єднаних принципом етнічної толерантності, а також політичні технології «імперського» періоду. Відмінності полягали насамперед у розмірах дистанції між символічною і інструментальною політикою політичних акторів регіону.

¹ Фукуяма Ф. Идентичность и миграция / www.n-europe.eu

² Дрожжина С.В. Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти: Монографія. — Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. — С. 94.

³ Див.: Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001; Бондарук С.О. Досвід західної демократії та мультикультурний розвиток в Україні / Матеріали II Міжнародної наукової конференції. — К.: АйБі, 2003; Воронов І. Етнічні меншини у вимірах демократії // Політика і час. — 2002. — № 10; Кирабаев Н.С. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр.: (За матеріалами переписів) // Людина і політика. — 2003. — № 2; Малахив В. «Скромное обаяние расизма» и другие статьи. — М.: Модест Колеров и «Дом интеллектуальной книги», 2001; Поротті Антоніо. Виступ на захист полікультурності. — Львів: Кальварія, 2001; Тишков В.А. Теория и практика мультикультурализма // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В.С. Малахова, В.А. Тишкова. — М., 2002; Куропятник А.И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000; Борисов А.А. Мультикультурализм: Американский опыт и Россия. / Мультикультурализм и этнокультурные процессы в меняющемся мире: Исследовательские подходы и интерпретации. Под ред. Зверевой Г.И. — М.: Аспект Пресс, 2003; Will Kymlicka. Multicultural Citizenship. — Oxford: (Multicultural Citizenship) Clarendon Press, 1995; Will Kymlicka. Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship. — Oxford: Oxford Univ. Press, 2001; Michael Walzer. On toleration. — New Haven and London: Yale University Press, 1997; Michael Walzer. Complex Equality. In: Contemporary Political Philosophy. An Anthology. Ed. By Robert E. Goodin and Philip Pettit. — Malden: Blackwell Philosophy Anthologies, 1998; Wardekker W. L. Identity, plurality and education // Philosophy of education. — <http://x.ed.uiuc.edu/EPC/PES>

⁴ Ронан де Кодиак. Мультикультурализм // www.Immigranty.qxd

⁵ Див.: Дрожжина Світлана. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти // Політичний менеджмент. — 2008. №3. — С. 100–101.

⁶ Осипов А.Г. Национально-культурная автономия. Идеи, решения, институты. — Санкт-Петербург, 2004. — С. 318–324.

⁷ Аналіз джерел історичного аспекту проблеми здійснено: Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. — К., 2000; Антонюк О. Історичні основи етнополітики України // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 25–31.

⁸ Boshyk Y. Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia. — Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. — P. 177, 198.

⁹ Ibid. — P.177.

¹⁰ Liber George. Ukrainian Nationalism and the 1918 Law on National-Personal Autonomy // Nationalities Papers. — 1987. — P. 31.

¹¹ Форвертс. — Нью-Йорк. — 1904. — № 29.

¹² 1905 год на Украине. Хроника и материалы. — Харьков, 1926. — С. 91–93, 118.

¹³ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К.: Парламентське видавництво, 2007. — С. 58.

¹⁴ Там само. — С. 61.

¹⁵ Грушевський М. К вопросу о национально-территориальной автономии // Русское богатство. — 1913. — Кн. 1. — С. 226–243. Передруковано у: Национально-культурные автономии и объединения. Историография. Практика. Антология. — М.: ЦИМО, ИЭА РАН, 1995. — Т. 1. — С. 114–131.

¹⁶ Там само. — С. 63–64.

¹⁷ Марголин А. Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина. — Берлин, 1921. — С. 19.

¹⁸ Boshyk Y. Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia. — P.184.

¹⁹ Schechtman J.B. Rebel and Statesman. The Vladimir Jabotinsky Story. Vol. 1. — New York, 1956. — P.400.

²⁰ Margolin A. The Jews of Eastern Europe. — New York, 1926. — P.130.

²¹ Ibid. — P. 81.

²² Abramson Henry. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. — Cambridge, Massachusetts, 1999. — P. 47.

²³ Ibid. — P. 52.

²⁴ Зільберфарб М. Дос їдише міністеріум (а блетл гешихте). — Київ: Їдишер фолкс-фарлаг, 1919. — (Додаток). — С. 8–15.

²⁵ Там само. — С. 8.

²⁶ Silberfarb Moses. The Jewish Ministry and Jewish National Autonomy in Ukraine — New York: Aleph, 1993. — P. 71.

²⁷ Зільберфарб М. Дос ідише міністеріум (а блетл гешихте). — С. 1.

²⁸ Вісник державних законів. — Б.м, б.д. — Випуск 5. — Ч. 73.

²⁹ Аврахам Ревуцькі. Ін ді швере тег ойф україне: зіхройнес фун а ідиши міністр. — Берлін, 1924. — С. 68–69.

³⁰ Там само. — С.314.

³¹ Там само. — С. 234–235.

³² Гольдельман Соломон І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. — Мюнхен — Париж — Єрусалим, 1967. — С.134.

³³ Там само.

³⁴ Цит. за: Турук Ф. Белорусское движение: Очерк истории национального и революционного движения белорусов с приложением образцов белорусской нелегальной литературы, важнейших документов белорусских политических партий и национальных организаций и этнографической карты белорусского племени, составленной акад. Е.Ф. Карским. — Москва, 1921. Пераизд. 1994 г. /<http://bsdp.org/?q=be/book/print/56>.

³⁵ Национальный Архив Российской Федерации (НАРФ). — Ф. 102. — Оп. 238. — Спр. 248.

³⁶ Протоколы Конференции российских национально-социалистических партий. 16–20 апреля 1907 г. — СПб, 1908.

³⁷ Антон Навіна. Ді націанале ойслебунг фун белорусн // Ді ідише вельт (Вільно). — 1913. — Жовтень.

³⁸ Там само. — С. 79.

³⁹ <http://slovo.ws/20/011.htm>

⁴⁰ ЦГАОР. — Ф. 1798. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 3–6.

⁴¹ <http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/19/19arthierasimava.htm>

⁴² Турук Ф. Белорусское движение: очерк истории национального и революционного движения белорусов. — М.: Гос. издательство, 1921. — С. 98.

⁴³ Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 22.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. — Т. 1, кн.1. — С. 40.

⁴⁶ Беларускі гістарычны часопіс. — 1993. — № 1. — С. 70.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. — С. 71.

⁴⁹ Герасимова И. Идея еврейской национальной автономии в правительстве БНР/Камунікат/ http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/19/19art_hierasimava.htm

⁵⁰ НАРБ. — Ф. 325. — Оп. 1. — Арк. 29, 30.

⁵¹ Див.: Staliūnas Darius. Ethnopolitical Tendencies in Lithuania During the period 1905–1907 and the Conception of the Revival of the University of

Vilnius // Lithuanian Historical Studies. — 1996. — № 1. — P. 98; Motieka Egidijus. The Great Assembly of Vilnius, 1905. // Lithuanian Historical Studies, 1996 № 1. — P. 88.

⁵² Miknys Rimantas. Vilnius and the Problem of Modern Lithuanian Statehood in the Early Twentieth Century. — P. 115.

⁵³ Ibid. — P. 116.

⁵⁴ Ibid. — P. 120.

⁵⁵ Kvietkauskas Mindaugas. Mykolo Biržiškos publicistika XX a. Pradžios Vilniaus speudoje: intelektualo biografijos bruožai. — Knygotyra, 2006. — P. 222.

⁵⁶ Klimas P. Dienoraštis. 1915 XII I — 1919 I 19. — Chicago, 1988. — P.178.

⁵⁷ Eidintas, Alfonsas; Vytautas Žalys, Alfred Erich Senn. Restoration of the State. / Ed. Edvardas Tuskenis. Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940. // Paperback. — 1999. — September. — New York: St. Martin's Press. — P. 20–28.

⁵⁸ Lietuvos Valstybės Tarybos Protokolai 1917–1918. — Vilnius: Mokslas, 1991. — P. 38.

⁵⁹ Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. // Lithuanian Historical Studies. — 1999. — 4. — P. 67

⁶⁰ Lietuvos Valstybės Tarybos Protokolai. — P. 132, 142.

⁶¹ Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. — P. 80.

⁶² Greenbaum Masha. The Jews of Lithuania. A History of a Remarkable Community 1316–1945. — P. 221.

⁶³ Liekis Šarunas. On Jewish Partisipation in the Taryba in 1918. — P. 81.

⁶⁴ Лемпертас И. Община — основа еврейской национальной автономии в Литве в 1919–1924 гг. — Материалы десятой ежегодной международной конференции по иудаике. Часть 1. — М., 2003. — С. 189.

⁶⁵ Див.: Gaigalaitė Aldona. Lietuva Paryhiuje 1919 metais. — Vilnius, 1999. — P. 112.